

Arapların 1908 Meşrutiyet Tecrübesi

Hasan KAYALI

Prof., California Üniversitesi (ABD)

Özet

Yalnızca Türkiye değil bütün Ortadoğu için büyük önem taşıyan 1908 Jön Türk Devriminin algılanışı ve ilmi çalışmalarda ele alınışı, Osmanlı coğrafyasında son yüzyılda oluşan ve yerleşen milliyetçi anlayışların izini taşımaktadır. Bu yazıda, Arapların ve Arap vilayetlerinin 1908'deki ve inkılabın başlattığı anyasal süreç sırasındaki tecrübeleri ele alınmaktadır. Bu konu, yakın geçmişin tarihinin milliyetçi mercekle bakılarak yazılması sebebiyle ya çarpıtılmış ve örtbas edilmiş ya da görmezden gelinmiştir. Yazıda, Arapların İkinci Meşrutiyet tecrübesinin bölgeden bölgeye ve çeşitli sosyal gruplar arasında değişkenlik göstermiş ve Arap vilayetlerinin hatta Osmanlı Devleti'nin dışından kaynaklanan etmenler tarafından da şekillenmiş olduğu ifade edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap milliyetçiliği, Arap tarih yazımı, Türkleştirme, Arap İsyanı, Birinci Dünya Savaşı.

TARİHE DAMGASINI VURAN olayların yıldönümleri, özellikle onuncu, ellinci, yüzüncü yıl gibi önemli kilometre taşları, birikmiş bilimsel çalışmalar ışığında bu olayları gözden geçirmek ve değerlendirmek için fırsat oluştururlar. Bu

vesile ile konuya teksif edilen dikkat ve enerji, verimli bir işbirliği zemini yaratarak yeni sentezlerin ve analitik çalışmaların üretilmesine vesile olur. Mesela, Tanzimat fermanının yüzüncü yıldönümü münasebetiyle Maarif Vekili Hasan Ali Yücel'in inisiyatifi ile gerçekleştirilmiş olan ortak derleme eser yayımlanışından yetmiş yıl sonra hâlâ faydalandığımız temel bir kaynaktır.¹

Belli başlı yıldönümleri, farklılaşan toplumsal hafızaların konu ile ilgili olarak üretmiş olduğu yaklaşımlarının kristalleşmesine de tanık olabilirler. *Tanzimat*, Türk bilim adamlarının “Türk irfanına kazandırmış” olduğu bir kitap olarak dönemi yalnızca Türkiye tarihine ait bir evre şeklinde mercek altına almıştır. Tanzimat'ın getirdiklerinden Türkler kadar etkilenmiş olan Rumlar, Araplar, Bulgarlar, vs. kitapta hemen hiç yer almazlar. Keza ulusallaşma sürecinde bu gruplar da Osmanlı dönemini dışlamış ya da tarihlerinde ve hafızalarında bir zulüm dönemi olarak inşa etmiş olduklarından 1839'u anma gereğini hissetmemişlerdir.² Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konduğu tarih olan 1908 konusunda da benzer anlayış ve hassasiyetler söz konusudur. Yalnız aşağıda ele alınacağı gibi “Jön Türk” döneminin Arap milli bilincinin şekillendirilişinde merkezi bir yeri olduğundan Araplar açısından 1908 görmezlikten gelinemeyecek bir dönüm noktasıdır.

Osmanlı toplumlarının 1908 olaylarını nasıl algıladığını ve tarih yazımında bu toplumların tecrübelerinin ne şekilde yansıtıldığını irdelemeye, sorulması gereken fakat çoğunlukla göz ardı edilen bazı sorularla başlamakta fayda vardır. Konumuz olan Araplar örneğinde akla gelen sorulardan ilki, 1908 bağlamında “Araplar” derken kimleri kastettiğimiz olmalıdır. Ortadoğu'nun Müslüman toplumlarının çoğunda olduğu gibi, Arapların da kimliklerinin tayininde dilin en önemli unsur olduğu söylenebilir de böyle bir önerme sorunsuz değildir. Osmanlı toplumunun özellikle seçkin kadrolarında birden fazla dili özümsemiş ve bu dillerin geçerli ya da yaygın olduğu çeşitli ortamlarda yetişmiş ya da faaliyet göstermiş fertler veya gruplar vardı. Kaldı ki, düşünürler veya milli

1 *Tanzimat*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.

2 Benzer bir örnek vermek gerekirse, 1983 yılında Avusturya'da, Avrupa tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden Osmanlı-Habsburg harbinin 300. yıldönümü çeşitli etkinliklerle anılırken bu çerçevede akademik bir sempozyuma davet edilen Türk tarihçileri, bir yenilginin anılmasına iştirak edilemeyeceği düşüncesiyle, Viyana'ya seyahat etmekten kuşkuyla uzak durmuşlardı.

amaçlar uğruna çalışan eylemciler için baskın ve kimlik belirleyici görünen bir vasıf (burada dil) kişilerin indinde aynı belirginlikle şekillenmemiş ya da algılanmamış, yani bilinçli bir kimlik haline gelmemiş olabilir. Kimliğin saptanmasında etkin olduğu kabul edilen diğer nesnel kriterler için de aynı şeyi söyleyebiliriz.

Yine nesnel bir kriter olan din, çoğunlukla aktif bir bağlılık ve şahsi ya da kolektif inisiyatif içerir. Bir vasıf olmanın yanında bir hayat tarzı ve inanç sistemi oluşturması açısından, özellikle modernleşme öncesi toplumlarda ya da günümüzün alternatif modernleşme modellerinde kimliğin ana kaynağı olabilmıştır. Bu itibarla, yirminci yüzyıl başları kadar geç bir dönemde dahi, dil esasına dayanarak bizim Arap (ya da Türk, Kürt, vs.) olarak tanımladığımız fert ve toplumlar kendilerini her şeyden önce Müslüman olarak görmüşlerdir. Ancak, Araplar, Arapçanın İslam dini ve tarihinde oynadığı önemli rolden hareketle, Araplık ve İslam arasında telakki ettikleri örtüşme kapsamında Araplığı benimsemişler ve yüceltmişlerdir.³ Diyebiliriz ki yirminci yüzyılın başında dahi Arapların çoğu 1908'i, bir "Arap"tan ziyade bir Müslüman ya da bir Osmanlı, bir Lübnanlı, bir Nabluslu, bir ulema mensubu, bir bedevi, vs. olarak algılamıştır,⁴ ki bu da bizi "Arap kimdir?" sorusundan "hangi Arap?" sorusuna getirir.

1908'de artık Osmanlı camiası içinde yer almayan Arapların 1908 tecrübeleri büyük ölçüde konumuz dışındadır. Bu tarihte Osmanlı'nın Cezayir ve Tunus'taki toprakları Fransız sömürgesi olmuştu. Bu topraklar ve doğularında yine Araplarla meskun bölgeler süregelen veya oluşmakta olan akımların dışında kalmışlardı. Tunus'un 1881'de Fransa tarafından ilhak edilmesinin hemen ardından Mısır da İngiltere tarafından işgal edilmişti. Ancak Mısır'ın Osmanlıların elinde kalan Arap vilayetleri ile olan ilişkileri kesilmedi.

Mısır, Osmanlı Araplarının 1908 tecrübesinin şekillenmesinde önemli bir merkez oldu. Oysa resmen Osmanlı hakimiyeti altında bulunan uzak bölgeler, Arap hareketlerinden bahsetmeye başla-

3 Abd al-Aziz Duri, *The Historical Formation of the Arab Nation : A Study in Identity and Consciousness* Croom Helm, Londra 1987.

4 Fakat hemen belirtmek gerekir ki, Araplık bilinci 1908 sonrasında ve devrimin getirdiği değişiklikler sonucunda, aşağıdaki satırlarda görüleceği üzere, gittikçe genişleyen bir kesim için göreceli olarak billurlaşacaktır.

yabileceğimiz noktada bile bu gelişmelerin çok dışındaydı.⁵ Kahire, Sultan Abdülhamid döneminde saraya muhalif olup da imparatorluk sınırları dışına kaçan ya da sürülen yazarlar için bir odak noktası teşkil etmişti. Bu grup arasında özellikle Suriye kökenli Araplar ön plandaydı.⁶ Hürriyetin ilanından sonra da bu etkinliklerini sürdüren unsurlar, Jön Türk hükümetlerinin merkezîyetçilik siyasetini devam ettirmeleri karşısında tüm Maşrık Arapları için idari özerklik savunucusu oldular. 1912’de bu amaçla kurulan Lamerkeziye (ademi merkezîyet) Cemiyeti’nin liderleri Suriyeli idi. Her geçen gün Osmanlı Devleti’nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü koruma siyasetinden biraz daha uzaklaşan ve Mısır’da kök salan İngiltere hükümeti bu akımın gayretlendiricisi oldu.

1911’deki İtalyan saldırısı ile başlayan çatışma kısa bir süre içinde Libya’nın da elden çıkması ile sonuçlandı. Trablusgarp savaşı sırasında gerek yerel güçler gerekse Osmanlı hükümeti Kuzey Afrika’da kalan son toprakların da yabancı boyunduruğuna girmesini önlemek için çaba gösterdi. Ordu, en parlak subaylarını Trablusgarp’a gönderdi. Ancak Balkan Savaşı’nın patlak vermesi üzerine, iki cephede savaşa devam edilemeyeceğinden İtalya ile anlaşmak ve Libya’yı terketmek zorunluluğu doğdu. Osmanlı kuvvetlerinin Libya’daki mukavemetinin yetersiz olduğu, Trablusgarp ve Bingazi’nin İttihat ve Terakki hükümetleri tarafından kaderlerine terkedildiği iddiasına katılmak mümkün değildir.⁷

1908 ve II. Meşrutiyet özellikle Mısır’ın doğusunda ve Osmanlı Devleti’nin sınırları içinde kalan Arap vilayetlerine damgasını vurmuştur. Bu, bölgedeki vilayetlerin hepsinin ve bütün Osmanlı Araplarının devrimi ve dönemi aynı şekilde yaşadıkları anlamına gelmez. Bölgesel farklılıklardan ileri gelen değişik tecrübelerin yanı sıra farklı sosyal, ekonomik ve mesleki konumlarda olan Araplar, diğer Osmanlılar gibi, yeni rejimden farklı surette etkilenmişler ve farklı tepkiler göstermişlerdir. Tarih yazımlarında genel eğilim tecrübelerin yekpare bir şekilde damıtılması olduğu için bu değişkenlik üzerinde durmakta fayda vardır.

5 Muhammed Enis, *ed-Devletü'l-usmaniyye ve's-şarkü'l-arabi (1514-1914)*, Kahire [1965?], s. 363.

6 Thomas Philipp, *The Syrians in Egypt, 1725-1975*, Steiner Verlag, Stuttgart 1985.

7 Zekeriya Kurşun, *Yol Ayırımında Türk-Arap İlişkileri*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 62-63.

Bölgelerde değişiklik gösteren sosyal yapı ve tarihi etmenler için birkaç örnek vermek yeterlidir. Arap vilayetlerinde göçebe aşiret nüfusu yoğundu. Sağlıklı nüfus tahrirlerinin yapılamadığı Asir, Hail, Zor gibi bölgelerde urban (bedeviler) II. Meşrutiyet'in getirdiklerinin hayli dışında kalmıştır. Merkezin aşiretlerle meskun bölgelere gezici vaizler, mektepler ve hakimler vasıtasıyla eğitim, adalet ve propaganda götürme çalışmaları pek kısıtlı semere vermiştir. Fakat Havran gibi merkezi idarenin daha sistematik bir şekilde girmeye çalıştığı bölgelerde isyanlar olmuştur.⁸ Aşiret reislerinin imparatorluk seviyesindeki güç dengelerinde söz sahibi olma çabaları maiyetlerinde bulunan urbanın hayatını etkileyebilmişse de genelde aşiretler II. Meşrutiyet yönetimine entegre olmamışlardır. Merkezileştirme programının idari ve askeri mekanizmaları yerleşim bölgelerine nüfuz etmekte görece daha başarılı olmuştur. Şehirlerde bölgenin sosyal, demografik ve ekonomik dokusuna bağlı olarak değişik dinamikler kendini göstermiştir. Bu dinamikler, kolektif bilincin gelişmesiyle ilintili olduğundan aşağıda II. Meşrutiyet'in milliyetçi akımlarla etkileşimi bağlamında gözden geçirilecektir.

Tarih yazımına yerleşmiş bir diğer eğilim de II. Meşrutiyet dönemini yekpare bir bütün olarak görmektir. II. Meşrutiyet, 24 Temmuz 1908'de başlayıp 1918'e, hatta 1920'ye kadar devam etmiştir ve bu süre içinde gerek rejim ve yönetici kadrolar gerekse toplum değişiklikler göstermiştir. İdeolojik farklılaşma, seçimler, savaşlar, toprak kayıpları, dış etkenler bir dizi dönüşüme yol açarken ideolojik bir süreklilik sağlanamamıştır. Bu itibarla, "hangi 1908" sorusu diğer konularda olduğu gibi Arapların tecrübesi konusunda da ortaya çıkmaktadır.

Hürriyetin ilanı haberinin duyulmasından sonra İstanbul gibi coşkuya sahne olan yerlerde kutlamalara Araplar da katılmıştır.⁹

8 Eugene L. Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire : Transjordan, 1850-1921*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.

9 Gözlemciler Osmanlıların bu coşkusunu dile getirirken, özellikle değişik dinlere mensup kişi ve grupların ortak kutlamalarından ve sıcak hissiyatından, mesela Hristiyan ve Müslüman din adamlarının kucaklaşmalarından söz etmişlerdir. (Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 137-139.) Etnik farklılıkların siyasi ve sosyal önemsizliğini kanıtlar şeklinde, Arapların Türklerle veya Çerkeslerin Kürtlerle uhuvvet gösterilerinde bulunuşundan söz eden pek yoktur. Burada gözardı edilemeyecek bir istisna "Türklerle Arapların çılğın ❖

1908 seçimlerinde birçok Arap, İttihat ve Terakki'nin desteklediği listelerden meclise girmiştir. Daha sonraki senelerde, İttihat ve Terakki'ye hasım olarak Hürriyet ve İtilaf kuvvet kazanınca Arap mebusların çoğu, merkezîyetçiliği reddeden İtilafçıların yanında yer alır. Balkan Savaşları sırasında İttihat ve Terakki bir darbeye başa geçer ve gittikçe sertleşen politikalarına rağmen yeni bir Vilayet Kanunu ile ademimerkezîyetçilere tavizler verir. Ne İttihatçıların Arap vilayetleri için istikrarlı bir politikası olmuştur ne de siyaset ve fikir adamları da dahil olmak üzere Arap önde gelenleri II. Meşrutîyet'e karşı tekdüze ve sabit bir tutum sergilemişlerdir.¹⁰

Ortadoğu'da etnisiteye dayalı milliyet fikrinin ve ruhunun on dokuzuncu yüzyıldan itibaren tedrici olarak geliştiğini söylemek mümkündür. 1920'lerde bölgede milliyetçiliğin gerek etnisite (mesela pan-Arap milliyetçiliği) gerekse yeni sınırlar ve toprak bazında (Suriye ya da Türk milliyetçiliği) olgunlaştığını görmekteyiz. O halde, milli devletlerin oluşmasından hemen önceki devreyi kapsayan II. Meşrutîyet dönemi, Ortadoğu milliyetçiliklerinin evriminde can alıcı safha olarak telakki edilebilir. Nitekim Arap tarihleri dönemi böyle yansıtırlar.¹¹ Oysa bu önermeyi, yani II. Meşrutîyet'te Osmanlı'nın bütün etnik toplumları arasında milliyet bazında sosyal kırılmanın gerçekleşmiş olduğu ve jeopolitik bir kırılmayla oluşacak zeminleri doldurmaya hazır olduğu düşüncesini sorgulamak gerekir. Birinci Dünya Savaşı'nın, devletlerarası konjonktürün ve vukuu öngörülmemiş diğer faktörlerin oynamış olabileceği roller araştırılmalı, gözardı edilmemelidir.

kardeşlik gösterilerinden" bahseden George Antonius'tur (*The Arab Awakening*, Paragon Books, New York 1946, s. 102). Antonius, iki dünya savaşı arasında İngiliz ve Fransız işgali altında olan Arap ülkelerini yabancı boyunduruğundan kurtarabilmek yolunda Araplarda gelişmiş bir milliyetçilik olduğunu savunur. İlk kez 1938'de basılan bu kitap Arap tarih yazımının ana kaynaklarından olmuştur. Yazar, Arapların milliyetçi tutum almalarını İttihat ve Terakki hükümetlerinin Türkleştirme politikalarına bağlar. Ona göre 1908'deki umutlar çabucak sönmüş, Araplar, 1916'da isyan edişlerine kadar, her geçen gün biraz daha Türk tahakkümü altına girmişlerdir.

10 Falih Rıfık Atay şöyle der: "Suriye'de hristiyanlık müslümanlık, Filistin'de Araplık Yahudilik, Hicaz'da şeriflik vehhabilik meseleleri, bizzat Türk-Arap meselesinden daha azılı idi." *Zeytindağı*, Remzi, İstanbul 1938, s. 46.

11 Süleyman Musa, *el-Hareketü'l-arabiyye*, Darü'n-nehar li'n-neşr, Beyrut 1970, s. 85-99; Antonius, *Arab Awakening*, s. 101-152.

Milli tarih yazımları her zaman ve her yerde milliyet fikrinin toplumda nasıl doğduğu ve daha sonra nasıl geliştiği konularıyla pek yakından ilgilidir. Bu da sık sık her taşın altında milli geleneğin ve milli ruhun aranmasına yol açmıştır. Bu tarzda bir odaklanma, gelişen milli hissiyatın ve akımların bağlamlarından çıkarılarak büyüteç altına alınmasını, isteyerek veya istemeden güçlerinin abartılmasını, milliyetçiliğin kaçınılmazlığının savunulmasını ve uyum dolu öğelerden oluşan bir bütün halinde seyrettiği kanaatini getirmiş; ve hatta milliyetçiliğin, yine uyumlu öğelerin katılmasıyla, önüne geçilmesi mümkün olmayan bir çığ haline dönüştüğünün telakki edilmesine sebep olmuştur. Arap tarih yazımlarındaki Arap milliyetçiliği de bu yaklaşıma bir istisna teşkil etmez.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzu altındaki hükümet, Sultan Abdülhamid'in şahsı çevresinde ve kişisel sadakat ve himaye ilişkilerine dayalı olarak oluşturmuş olduğu idari kadroların büyük kısmını tasfiye etmiştir. Bu ilişkiler dairesinde bulunan Arap memurların görevlerini kaybetmeleri, devlet kadrolarından Arapların temizlenmesi olarak telakki edilmiştir.¹² Adı geçen "tensikat" kapsamlı istatistiklere dayanılarak incelenmemişse de bunun planlı bir Arap tasfiyesine yönelik olmadığını söyleyebiliriz. Kaldı ki, bu şekilde ayırımçı ya da Arapları mağdur edici olarak algılanabilecek bazı tasarruflar, mesela Aşiret Mektebi'nin kapatılması, 1908 hareketinden bir sene kadar önce icra edilmiştir.¹³ Tensikatu, bir Türkleştirme hareketinin başlangıcı ve Arap milli-

12 Memur listelerinde Arapların, Arapça yazıda "Arab" kelimesinin ilk harfi olan "ayn" ile işaret edildiği hakkında bkz. Tefik Barru, *el-Arab ve't-türk*, Kahire 1961, s. 97. Barru ayrıca *el-Menar* dergisine istinaden (12. cilt, sy. 7, s. 508 ve sy. 12, s. 917-918) maliye eğitimi için Avrupa'ya gönderileceklerin listesinde 400 talebeden sadece ikisinin Arap olduğunu yazar (s. 99).

13 Aşiret Mektebi'nde Arap talebe çoğunlukta idi. Bunlardan birinin babası olan "Yemen sadat ve rüesa-yı eşrafından" Şerif Muhammed bin Abdullah 24 Temmuz'un akabinde *Tanin* gazetesine gönderdiği bir yazıda (3 Ağustos 1908), Aşiret Mektebi talebesinin memleketlerine dönmeleri kolaylaştırılmadığı için yollarda perişan olduklarını, hatta kendi oğlu da dahil olmak üzere, bazılarının hayatlarını kaybettiğini ifade etmiştir ve mektubunu "hiç olmazsa Kuleli ve Topçu mekteplerinden mezun olan evlad-ı aşaire ikmal-i tahsil" ettirilmesini dileğini belirterek bitirmiştir. Bu, Osmanlı modernleşmesine devletin en uzak köşelerindeki mağdur kişiler tarafından dahi beslenen güvenin küçük bir örneğidir.

yetçiliğini kamçıl原因 bir tedbir olarak görmek hatalı olur. Bununla beraber, 1908'in düşünsel ve siyasal akım ve süreçleri canlandırarak ve kültürel iletişimi uyararak milliyetçilik duygu ve düşüncesinin gelişmesi için bir zemin hazırladığı inkar edilemez.

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı modernleşmesine siyasallaşmayı getirmiştir. Bu süreci eğitim ve basındaki gelişmeler desteklemiş, fakat sürecin itici gücü siyasal partiler, seçimler ve Meclis olmuştur. Sultan Abdülhamid siyasal kurumları menetmiş olmakla beraber özellikle eğitimde ve popüler basının gelişmesinde Tanzimat sürecine ivme kazandırmıştır. II. Meşrutiyet'te eğitim, basın ve cemiyet faaliyetleri hiç olmazsa bir süre için daha da hızlanırken bir yandan da siyaset arenasına girdiler. Eğitim alanında, İttihat ve Terakki "bir cemiyet olarak mektepçilikle uğraşmış", bütün hükümet dairelerine sözünü geçiremediği erken dönemde, Arap vilayetleri de dahil olmak üzere¹⁴ bazı yerlerde İttihat ve Terakki mektepleri açmıştı.¹⁵

Eğitim politikası, Abdülhamid döneminden beri pek az değişiklik göstermiş ve İttihat ve Terakki bu alanda muhaliflerine sık sık taviz vermiş olmasına rağmen, muhalefetin odaklandığı bir nokta olmuştur. Ana muhalefet ademimerkeziyetçi gruplardı. Kanun-ı Esasi'de resmi dil olarak belirtilen Türkçenin konuşulmadığı yörelerde ve bilhassa Arap vilayetlerinde, İttihat ve Terakki'nin merkeziyetçi politikaları muhalifler tarafından "Türkleştirme" olarak nitelendirilebiliyordu. Aynı muhaliflerin başka bir şikayeti hükümetin Türkleri kayırmasıydı. Halbuki eğitimle ilgili teşebbüslere yakından bakıldığında, II. Meşrutiyet döneminde açılan her üç yüksek okulun da (Bağdad ve Beyrut hukuk mektepleri ve Kudüs'te Selahaddin Eyyubi akademisi) Arap vilayetlerinde olduğunu, ayrıca Beyrut ve Şam'da Arapça tedrisat yapacak idadiler tesisi için girişimde bulunulduğunu görmekteyiz.¹⁶ Siyasi kutuplaşma kapsamında dil konusu, kültürel aidiyet ögesini ön plana çıkartıp politize etmiş ve siyasal akımlara koşulan milliyetçi söylem milli duyguların kristalleşmesine yardımcı olmuştur.

Anayasanın tekrar yürürlüğe girdiği, yayın hayatında bir patlamanın gerçekleştiği, seçimlerin yapıldığı ve parlamentonun toplandığı bir ortamda çok doğal olan siyasal ve ideolojik canlanma sa-

14 Abu-l Fikret Tahir, "Medine-i Münevvere'de", *Tanin*, 26 Mart 1910.

15 Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser, İstanbul 1977, cilt 3-4, s. 1281.

16 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 1295-1296, 1332.

dece milliyet duygusu ve akımlarıyla sınırlı değildi. Osmanlıyı teşkil eden unsurların, bilhassa Müslüman toplumların bünyesindeki milliyetçi akımlar başka ideolojilerin ve yapılanmaların gölgesinde kalmış ya da bunlarla örtüşmüştür. Bu hareketlilik içinde, milli devlet olma ideali olgunlaşmamış, hatta birçok toplum için oluşmamıştır. Tarih yazımları, Arapları böyle bir ideolojik karmaşa ve dağınıklık içinde göstermekten ziyade, milliyetçilik konusunda net tavır takınmış, baskı altında mahsur kalmamak için mücadele vermiş olarak yansıtır. Aynı görüşe göre, mücadele, kendilerini Türkleştirmeye çalışan İttihat ve Terakki'ye karşı yapılmış, nihayet 1916 yılında Arabistan çöllerinde çıkan bir isyan Arapları milli ideallerine daha da yaklaştırmıştır. Ne var ki bu resim sorgulanmaksızın herkesçe kabul edilmiş değildir. Artık Araplar arasında, milliyetçiliği yadsıyarak (ya da bu bilince erişmemiş olarak) Osmanlı hükümetlerini destekleyen güçlerin bir hayli kuvvetli olduğu, hatta Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar böyle kaldığı bir kısım tarihçi tarafından kabul edilmektedir.¹⁷

Araplar arasında ayrılıkçılığın Osmanlı'nın herhangi bir döneminde baskın ve yaygın hissiyat olmadığı genellikle kabul görür. Milliyetçiliğe aşırı prim veren tarihlerin dahi ayrılıkçılığı gelişmiş bir milliyet duygusundan kesinkes ayrı tutmalarının iki açıklaması vardır. Birincisi, milli tarih yazıcıları bir şekilde Arapların yarı sömürgeci düzenine tâbi oldukları manda dönemi ile yüzleşmek durumundadır. Milliyet hissinin güçlülüğü ve yaygınlığına rağmen Osmanlı'dan ayrılma gayesinin mevcut olmadığı ifade edilmesi, Osmanlı dönemini takip eden sömürgeci paylaşmaya yol açmış olmak mesuliyetini bertaraf eder niteliktedir. Ayrıca, İslami akımların kuvvetlenmesi, Arap milliyetçiliğinin 1973 Arap-İsrail harbinden ve 1990'daki Birinci Körfez savaşından sonra iyice prestij kaybetmesi, Ortadoğu'da süregelen ciddi sorunlar karşısında bir Osmanlı özleminin ortaya çıkması gibi faktörler de ayrılıkçılığın yadsınması sonucunu getirmiştir.

Arapların II. Meşrutiyet tecrübesi konusunu irdelerken amacımız bu dönemde Arap milliyetçiliğini bir bütün olarak değerlendirmek değil, bilakis bu telakkiyi sorgulayarak Arapların değişik tecrübelerine ışık tutmaktır. Tarihçiler milliyetçilik olgusunu anla-

17 C. Ernest Dawn, *From Ottomanism to Arabism; Essays on the Origins of Arab Nationalism*, University of Illinois Press, Urbana 1973; Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism : The Politics of Damascus, 1860-1920*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.

yabilmek için belli başlı mihraklar üzerine eğilmişlerdir. II. Meşrutiyet döneminde siyasi ve düşünsel hareketlilik gösteren bu merkezlerden ikisi Osmanlı Arap vilayetlerinin dışında yer alıyordu. Bunlardan birincisi Arap tarih yazımlarında pek az üzerinde durulan İstanbul'dur. Gerek imparatorluğun her köşesinden gelen talebenin devam ettiği akademileriyle (Harbiye, Mülkiye, vs.), gerek basın ve yayın faaliyetlerinin yoğunluğu ve gerekse meclis merkezi olması sebebiyle bu kozmopolit başşehir çok sayıda Arap Osmanlı'nın oturduğu veya ziyaret ettiği bir yerdi. Arapça gazetelerin de basıldığı İstanbul'da değişik Arap vilayetlerinden gelen aydınlar, memurlar ve siyasetçiler bir araya geliyor ve cemiyetler kurabiliyordu. İki dünya savaşı arasında Suriye, Irak, Lübnan gibi Arap ülkelerinde görev almış yüksek devlet görevlilerinin bir çoğu Meşrutiyet döneminde İstanbul'da bulunmuşlardı.

Bir Arap kültür ve eğitim merkezi olmakla beraber II. Meşrutiyet döneminde, Osmanlı Devleti'ne 1914'te tamamen kopacak bir pamuk ipliği ile bağlı kalan Kahire her yöreden Arap aydınları için ikinci bir "dış" merkezdi. İstanbul'a kıyasla Mısır'daki Arap aydınları büyük çoğunlukla İttihat ve Terakki hükümetlerine muhalifti. İngiliz liberalizmi kisvesinde tezahür eden müsamaha, Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önceki yıllarda Kahire'yi, İngiltere'nin alenen kıskırttığı bir muhalifler yuvası haline getirmişti. Osmanlı Arap vilayetleriyle yakın ilişki içinde bulunan bu muhalifler Arap siyasi ve kültürel cereyanlarında, Lamerkeziye Partisi örneğinde görüldüğü gibi, önemli roller oynamışlardır.

Arap vilayetleri içinde en önemli merkezler Şam ve Beyrut'tu. Suriye vilayeti ve özellikle Şam şehri, Albert Hourani'nin geliştirmiş olduğu "seçkinler siyaseti" paradigmasının bir laboratuvarı gibiydi. Eşraf olarak nitelendirilebilecek toprak sahipleri, yüksek ulema, aşiret ve tarikat liderleri, sosyo-ekonomik çıkarlarını elde edebildikleri mevkiiler sayesinde sağlayabildikleri sürece Osmanlıcı bir tutum alıyor, çeşitli sebeplerden bu çıkarları tehlikeye düşünce de yerel, dolayısıyla Suriyeli ve Arap, kimliklerini vurguluyorlardı.¹⁸ İkinci Meşrutiyet döneminde bu süreci inceleyen Ernest Dawn, Arapçılığın gelişmesinde aynı sosyal sınıf içerisindeki bu kutuplaşmanın belirleyici olduğunu savunur. Bu kutuplaşma, Suriye örneğinde bariz olmakla beraber Arap coğrafyasının diğer yerleri için de bir dereceye kadar geçerlidir.

18 Dawn, *From Ottomanism*, s. 148-175.

1908 sonrası Arap akımlarının tarihsel tahkiklerinde çeşitli Arap gruplarının daha değişik tecrübeleri de irdelenmiştir. Bazı tarihçiler dikkatlerini Suriye vilayetinden sahil kesimindeki Beyrut'a çevirmişlerdir. Dış dünya ve bilhassa Avrupa'yla bağlantıları on dokuzuncu yüzyıldan beri pek kesif olan Beyrut, Batı'dan gelen milliyetçilik fikrinin ilk yeşerdiği yer olarak öne sürülmüştür. Gerek ticaret, gerek seyahat, gerekse de eğitim (bölgedeki yoğun misyoner eğitim faaliyetleri dahil olmak üzere) kanalıyla bu gibi ilişkilerin en çok içinde bulunan Hristiyan Araplar arasında dil ve kültüre dayalı milliyet fikrini pek erken benimsemiş ve yaymaya gayret etmiş olanlar vardır.¹⁹ Bunlardan kaynaklanan fikirler dar bir tabakayla sınırlı kalıp fazla etkili olamamış, ancak Beyrut ve çevresinde 1908 sonrası hayatiyet kazanan kamusal alanda değişik dini grupları temsil eden orta sınıf mensubu öğretmenler, meslek sahipleri, gazeteciler ve entellektüeller faaliyet göstermiştir. Bu kesim tıpkı İstanbul'daki Türkçü mukabilleri gibi milliyet suuruyla beslenen kültürel bir benlik ortaya koymuşlardır.²⁰

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nin her köşesini ve bütün toplumlarını şiddetle sarstı. Savaşan ülkeler arasında Osmanlılar kadar çok sayıda cephede mücadele edeni olmadı. En çetin muharebeler Anadolu'da oldu; en büyük kayıplar yine Osmanlı coğrafyasının bu kuzey cephelerinde verildi. Böyle olduğu halde, Çanakkale Harbi'nde Osmanlı orduları İtilaf Devletlerinin İstanbul'a erişmek için giriştikleri saldırıları durdurabilmişti. Doğu cephelelerinde ezici yenilgiler sonucu kaybettikleri topraklar Rusya tarafından savaşın sonuna doğru büyük ölçüde Osmanlı Devleti'ne iade edildi. Bu itibarla diyebiliriz ki savaş Osmanlı Devleti üzerindeki en derin ve kalıcı etkilerini ve jeopolitik izlerini Arap vilayetlerinde bıraktı. Süveyş, Filistin ve Irak cephelerindeki her muharebe hezimetle sonuçlanmış olmamasına rağmen, en kapsamlı düşman işgali bu bölgelerde gerçekleşti ve yine aynı bölgelerin geleceğini belirleyici oldu.

1908 hareketinin itici güçlerinden biri, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da yeniden kurulan kuvvet dengelerinin kurbanı olacağı kor-

19 Antonius, *Arab Awakening*, s. 35-60.

20 Rashid Khalidi, "Social Forces in the Rise of the Arab movement in Syria," *From Nationalism to Revolutionary Islam*, Said Amir Arjomand (ed.), SUNY Press, Albany 1984, s. 53-70; Rashid Khalidi ve dğr., *The Origins of Arab Nationalism*, Columbia University Press, New York 1991, s. 50-72.

kusuydu. On dokuzuncu yüzyılda Rusya ve İngiltere arasındaki husumet Osmanlı Devleti'ni ayakta tutmuştu, zira İngiltere ve diğer Batı Avrupa ülkeleri Rusya'nın Balkanlar ve Kafkaslardan güneye doğru yayılma çabalarına karşı Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruyorlardı. Ne var ki Almanya'nın her iki taraf için de bir tehlike teşkil edecek şekilde 1870'lerde ortaya çıkıp hızla kuvvetlenmesi Rusya ile İngiltere arasında bir uzlaşmaya sebep oldu. 1907'de resmi bir ittifak imzalandıktan sonra iki ülkenin krallarının Osmanlı Makedonyasının durumunu görüşmek üzere 1908 Haziranında yeniden bir araya gelmeleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Sultan Abdülhamid'e karşı ayaklanma hazırlıklarını hızlandırdı.

Osmanlı Devleti 1908'den sonra hızla toprak kaybetmeye başlamışsa da II. Meşrutiyet hükümetleri için başından beri en önemli konu devleti ve devletin toprak bütünlüğünü korumak olmuştu. İttihatçıların Birinci Dünya Savaşı'na basiretsiz şekilde girmiş oldukları üzerine çok şey söylenmiş olmakla beraber gerçek, hükümetin yeni devletlerarası ittifaklar ortamında patlak verecek bir savaşta tarafsız kalmayacağına kanaat getirmiş olmasıydı. İngiltere'nin Mısır'daki makamlarının Arapları Osmanlı hükümetine karşı tutum almaya teşvik etmekte olduğu da apaçıktı. Nitekim savaş patlak verir vermez İngiltere Arap ıleri gelenlerini kendi tarafına çekme gayretlerini hızlandırdı.

Bugüne kadar Arapların indinde keskin bir milliyetçi ve Arap devletinin öncüsü olarak anılagelmiş olan Şerif Hüseyin bu konuma zorunluluk gereği nail olmuştur denilebilir. II. Meşrutiyet hükümetleri, açılışı 1908 sonbaharına tesadüf etmiş olan Şam-Mekke demiryolu hattının da yardımıyla, imparatorluğun merkezden uzak güney vilayetlerindeki varlığını tahkim etmek için çaba göstermişlerdi. Yine de, Mekke ve Medine'yi içinde bulunduran Hicaz vilayetini gerek Arap yarımadasındaki hasım aşiret şeyhlerinden gerekse dış saldırılardan mahfuz hale getirememişlerdi. Hele Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Avusturya ile ittifak etmesinden sonra İngiltere bu bölgede ciddi bir tehdit teşkil ediyordu. İngiltere, Mısır ve Hint Okyanusu'nda tesis ettiği gücü ile Kızıl Deniz'e ve dolayısıyla Hicaz sahillerine hakimdi. Osmanlı Devleti'nin bu yörede İngiltere'ye mukavemet edebilecek güçte bir kara ordusu ve donanması yoktu. İstanbul'un tek ümidi, Mekke emiri Şerif Hüseyin'in de prestijinden istifade ederek İstanbul'da çıkartılmış olan cihat çağrısını Arab şeyhlerine kabul ettirerek İngilizlere karşı bir ayaklanma, hiç ol-

mazsa mukavemet oluşturmaktı. Böyle bir mukavemetin pek şansı olmayacağını bilen Şerif, isyan bayrağını açarak İngiltere ile işbirliğine girdi.²¹

Şerif Hüseyin isyanının, milli bir hareket olduğu kolaylıkla söylenemeyeği gibi Arap vilayetlerinde cereyan eden çatışmalara kayda değer bir etkisinin olduğu da iddia edilemez. İngiliz güçleri, Osmanlı ordularının Irak'ta bazı başarılar elde etmiş olmasına ve Suriye ve Irak'taki askeri mukavemetine rağmen ilerleyebilmiş, Osmanlı topraklarına nüfuz edip coğrafi Suriye'yi ve Irak'ı işgal etmiştir. 1918 yazı itibarıyla Osmanlı Devleti'nin toprak kayıplarının çok büyük kısmının Arap vilayetlerinde gerçekleşmiş olduğu görülür. Gerçi İtilaf Devletlerinin işgali ya da himayesi altına girmemiş ve hâlâ Osmanlı padişahını tanıyan Araplarla meskun bölgeler ve Arap toplulukları mevcuttu ama merkezle fiziki bağlantıları zayıflamış ya da kopmuş vaziyetteydi.

Birinci Dünya Savaşı Arap tarih yazımında kilit noktadır. Savaşın Arap vilayetlerine getirdiği şiddet ve mahrumiyet “seferberlik” şeklinde kavramlaştırılmış ve toplumsal hafızaya yerleştirilmiştir.²² Özellikle Suriye, Lübnan ve Filistin’de Arap milli duygularını kamçılaman “seferberlik” efsaneleştirilmiş ve modern Arap milliyetçiliğinin temel unsurlarından olmuştur. Seferberlik, sadece Arap gençlerinin askere alınması, cephelere gönderilmesi ve sivil halktan savaş zamanında beklenen mutad fedakarlıklar değildir. Hafızalarda aynı zamanda açlık, çekirge baskını, Arap ileri gelenlerinden bazılarının hiyanet hükmü ile asılmaları veya sürülmeleleri, harp sırasında Suriye valiliği ve Dördüncü Ordu Kumandanlığı yapan Cemal Paşa'nın zulmü gibi unsurlarla yer etmiştir.²³ “Seferberlik” felaketi İttihat ve Terakki hükümetinin eseridir ve İstanbul'un artık Arapları ve Arap vilayetlerini gözden çıkardığının bir işaretidir. Oysa savaş yılları Arap vilayetlerini Osmanlı bünyesinde tutabilmek için verilen bir mücadeleye sahne olmuştur.

21 Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, Tarih Vakfı, İstanbul 1998, s. 195-221.

22 Najwa al-Qattan, “*Safarbarlik: Ottoman Syria and the Great War, From the Syrian Land to the States of Syria and Lebanon*,” Thomas Philipp and Christoph Schumann (ed.), Ergon Verlag, Würzburg 2004, s. 163-174.

23 Nicholas Z. Ajay, “Political Intrigue and Suppression in Lebanon During World War I,” *International Journal of Middle Eastern Studies*, c. V, sy. 2 (1974), s. 140-160.

Harbin ağır koşulları altında bile, Cemal Paşa yönetiminin giriştiği imar çalışmaları, yeni yol ve demiryolları yapımı, kültürel alanda projeler (arkeolojik kazılar, kütüphanelerin iflahı, anıtlar, vb.) ve belki de en önemlisi, yeni açılan okullar (Selahaddin Eyyubi medresesi, sanat okulları, kız ve ilköğretmen okulları, vb.) Osmanlı hükümetinin devleti kurtarabilmek ve bu vilayetleri gerek fiziki gerek manevi olarak merkeze bağlayabilmek çabasıdır ki bu faaliyetler İngiliz orduları kapıya dayanana kadar devam etmiştir.

“1908 tecrübesi” 1908’de Osmanlı coğrafyasını paylaşan unsurlar için ne zaman son bulur? 1908, Meşrutiyet’i getirmiş olması itibariyle, II. Meşrutiyet’le eşanlıdır. Bu dönemin en önemli siyasi süreci, monarşinin zayıflamasıdır. Meşruti rejimin alamet-i farikası olan anayasal parlamentarizmden özellikle 1913’ten sonra tavizler verilmiş olsa da, padişah gittikçe güç, selahiyet ve imtiyazlarını yitirmiştir. 1917’de Hicaz’da ve 1918’de Suriye’de kurulan krallıklar bu yörelerde II. Meşrutiyet tecrübesinin sona erdiğini gösterir. Gerçi Suriye Krallığı akim kalmış ve 1920’de Fransa tarafından bertaraf edildiğinde Suriye, Haşimi ailesi ve etrafında birleşen Arap milliyetçilerinin ilan etmiş olduğu bağımsızlığını kaybetmişti. Faysal’ın kısa krallık dönemi hayat memmat mücadelesindeki İstanbul hükümeti ile olan bağları zayıflatmıştı.

İstanbul ve Anadolu’nun Meşrutiyet tecrübesinin 1919 ve 1920 meclisleri dönemine hatta 1922’de saltanatın kaldırılmasına kadar sürdüğü söylenebilir. Bu dönem hem Anadolu hem de coğrafi Suriye ve Irak halklarının anti-emperyalist mücadele verdiği ve bu bağlamda ilişkilerin süregeldiği bir dönemdir. İttihat ve Terakki hükümetleri tarafından tesis edilmiş olan Müdafaa-ı Milliye ve Teşkilat-ı Mahsusa gibi kuruluşların uzantılarının ve yine İttihat ve Terakki’nin taşra teşkilatının altyapısının bağımsızlık savaşı sırasında etkin olduğunu kabul edersek,²⁴ bu örgütlenmelerin Halep’ten Filistin’e, İskenderun’dan Musul’a kadar yine bağımsızlık mücadelelerinde rol oynamış olması 1908 tecrübesinin bu geç tarihe kadar Araplarla meskun bölgelerde etkin olduğuna işaret eder.²⁵

Türkiye tarih yazımında uzun süren bir suskunluktan sonra, son yıllarda Osmanlı’nın Arap vilayetleri ve toplumları üzerine yapılan

24 Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor*, Brill, Leiden 1984, s. 68-105.

25 Fred H. Lawson, “The Northern Syrian Revolts of 1919-1921 and the Sharifian Regime: Congruence or Conflict of Interests and Ideologies?” *From the Syrian Land*, Philipp and Schumann, s. 257-274.

çalışmalar bir hamle olarak nitelendirilebilir. Ne var ki Arapların II. Meşrutiyet tecrübeleri hâlâ yakından incelenmemiştir. Arap tarih yazımlarında milliyetçi kalıpların dışına çıkma yolunda ilerleme mevcut ise de Arap milliyetçiliği için can alıcı önemi olan bu dönem değişik açılardan henüz irdelenmemiştir. Öte yandan Batı'da, Avrupa devletlerinin Birinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki çıkarları doğrultusunda ve T.E. Lawrence gibi etkili tanıkların romantik bir mercekten yansıtarak ürettiği eserlerin etkisi altında yapılan çalışmalar ön plandaki yerlerini korumaktadır. Osmanlı Devleti'nin bu son döneminde Arapların tecrübesi, üzerinde daha fazla durulması gereken bir konudur. Çünkü bu tecrübe hakkında bilgilmeden Arap ülkelerinde Osmanlı'nın bıraktığı mirasın değerlendirilmesinde güçlüklerle karşılaşılacaktır.

Abstract

The Arab Experience of the Second Constitutional Era

Perceptions and scholarly examinations of the 1908 Young Turk Revolution, a pivotal event not only for Turkey but for the entire Middle East, carry the mark of nationalisms that have emerged and become entrenched in former Ottoman lands during the last century. This article addresses how the Arabs and the Arab lands of the Ottoman Empire experienced 1908 and the constitutional era that it introduced, a subject that under the weight of nationalist-minded reconstructions of the past tends to get obscured or distorted, if not altogether neglected. It argues that the Arab experience of the Second Constitutional era varied from one region to another as well as among various social groups, and that it was inflected by contingencies external to the Ottoman Arab provinces and also to the Empire.

Key Words: Arab nationalism, Arabic historiography, Turkification, The Arab Revolt, World War I.

